

Тақризи

мушовири илмӣ ба диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурраҳмони Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»)», ки барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пешниҳод гардидааст.

Таҳқиқоти диссертатсионии Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич фарогири яке аз мавзӯҳои муҳими таърихи забони адабии тоҷик – хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурраҳмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон», мебошад.

Зимни омӯзишу баррасии мавқеи иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурраҳмони Ҷомӣ паҳлуҳои муҳими як давраи ташаккули таърихии забони тоҷикӣ ва то андозае дараҷаи азхудшавии иқтибосоти арабиро дар замони зиндагии нависанда муайян кардан имконпазир аст. Таҳлилу таснифи иқтибосоти арабии «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва мансубияти онҳо ба гурӯҳҳои мухталифи лексикӣ ва семантикӣ, нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули истилоҳоти диниву ирфонӣ, баррасии иқтибосоти арабӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими пайдоиши синонимҳо ва антонимҳо ва дар ин замина муайян намудани муҳимтарин хусусиятҳои услуби нигориши адиб муҳим будани қори илмиро нишон медиҳад.

Дар диссертатсия бори аввал ба калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ, ҳамчунин ба калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» тавачҷуҳ зоҳир гардида, дараҷаи қорбурд, нақш ва имконоти калимасозии ҳар як унсуре морфологӣ, қолабҳои калимасозии мураккаб ва алоқаи байни ҷузъҳои онҳо муайян карда шудааст.

Диссертант дар чараёни таҳқиқи мавзуъ маводи фаровони илмиву амалӣ, чамъ оварда, онро таснифу гурӯҳбандӣ намуда, заминаи таҳлили амиқу ҳаматарафаи ин мавод мақсад ва вазифаҳои дар наздаш гузоштасударо ба пуррагӣ иҷро кардааст. Аз ҷумла заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикию арабию дар замони қабл аз зуҳури ислом ва дар давраҳои мухталифи пас аз паҳн гардидани он (то асри XV) нишон дода, сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикиро баррасӣ намуд, гурӯҳҳои лексикӣю семантикӣю иқтибосоти арабӣ дар асарҳои мавриди таҳқиқро тасниф намуда, иқтибосоти арабии асарҳои насри нависандаро вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ва дараҷаи истеъмол муайян намуд, иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои диниву ирфониро таҳлилу гурӯҳбандӣ ва шарҳу тафсир намуда, нақши иқтибосоти арабию дар ташаккули синонимҳо ва антонимҳо баррасӣ кард, имконоти калимасозии иқтибосоти арабию дар асарҳои мавриди таҳқиқаш нишон дод.

Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат мебошад. Дар муқаддима муҳимии мавзӯи таҳқиқ, дараҷаи омӯзиш, наwgонӣ дар таҳқиқи илмӣ бо шарҳу тавзеҳоти амиқ асоснок, мақсаду вазифа ва методҳои таҳқиқ муайян гардидааст, аҳамияти назарӣю амалии таҳқиқ ва нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда мушаххас карда шудааст, саҳми фардии муаллиф баён ва дар бораи сохтори рисола маълумот ироа гардидааст.

Боби аввали диссертатсия «Аз таърихи ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ ва сабабу омилҳои он» унвон дошта, панҷ фасло дар бар мегирад. Дар он роҷеъ ба таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ, дар замони қабл аз зуҳури ислом, заминаҳои воридшавӣ ва корбурди иқтибосоти арабӣ аз давраи паҳн гардидани ислом то замони зиндагии Абдурраҳмони Ҷомӣ маълумот пешниҳод гардидааст.

Дар фасли аввали боби якум, ки «Заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ» мебошад, роҷеъ ба таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ дар забони қабл аз пайдоиши ислом суҳан меравад. Дар таҷа ба таҳқиқи донишмандон собит карда шудааст, ки дар замони қабл аз зуҳури ислом таъсири забони тоҷикӣ (форсӣ) ба забони арабӣ зиёд будааст ва арабҳо ба бисёр ашёву мафҳумҳое, ки дар зиндагии мутамаддин, фарҳангу иҷтимоиёт, низомӣ ва умури идораи давлат ба қор мераванд, маҳз тавассути забони форсӣ ошно гардида буданд.

Фаслҳои дигари боби якум «Ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) пас аз зуҳури ислом», «Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X», «Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII», «Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он» ном гузошта шудаанд. Дар ин фаслҳо дар бораи таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ пас аз паҳн гардидани дини ислом суҳан меравад. Таъкид карда шудааст, ки чараёни ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ пас аз пайдоиши ислом ва сарзамини Эрону Осиёи Миёнаро истило намудани арабҳо хусусияти нав қасб кард. Бо вуҷуди ин дар се қарни аввали пас аз истилои арабҳо ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикии форсӣ як навъ мақсаднок сурат гирифтааст ва дар ин давра, асосан, қалимаҳое аз забони арабӣ иқтибос шудаанд, ки забони тоҷикӣ ба онҳо эҳтиёҷ дошт ва чунин қалимаву истилоҳот ба қонуну қоидаҳои фонетикию грамматикӣ забони мо мутобиқ гардидаанд.

Қалимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динию шариати ислом, вожаҳои идорӣ, қалимаҳои хушоҳанг, ки барои зиннати қалом ба қор бурда мешуданд, аз қабилӣ вомвожаҳо доништа шудаанд, ки дар осори хатии асрҳои IX-X ба назар мерасанд. Барои исботи ақидаи худ муҳаққиқ аз осори хатии ин давра мисолҳо низ овардааст. Истеъмоли вожаҳои зиёди арабии конкрету абстрактмаъно, қалимаҳои ифодакунандаи хусусияту аломат, шаклҳои чамъи шикста, ба арабӣ

гузоштани номи асарҳои илмиву таърихӣ ва сарлавҳаи бобу фаслҳо, бо арабӣ ифода намудани истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илм, бо ёрии феълҳои ёридихандаи тоҷикӣ аз иқтибосоти арабӣ сохтани феълҳои таркибии номӣ, инчунин бо ёрии аффиксҳои тоҷикӣ, офарида шудани шудани калимаҳои нав аз хусусиятҳои дараҷаи корбурди иқтибосоти арабӣ дар асрҳои XI-XII арзёбӣ гардидааст. Махсусан дар қофиябандии шеър ва аз ҷумла дар қасидаҳои мадҳия зиёд ба кор бурдани калимаҳои арабӣ таъкид карда мешавад. Тақлидкорӣ ба насри арабӣ, истифодаи зиёди калимаҳои ҳамвазну ҳамқофияи арабӣ дар наср аз махсусиятҳои забони осори хаттии асрҳои XI-XII доништа шудааст.

Диссертант мураккабтару душворфаҳм шудани забони наср, ворид гардидани калимаву ибораҳои зиёди арабиро, ки ба оммаи мардум нофаҳмо буданд, душвору печ дар печ гардидани тарзи баён, номафҳуми тира ифода намудани матлаб, корбурди барзиёди сачъҳои муғлақи арабидорро дар забони асарҳои адибони асрҳои XIII ва пас аз он бо таҳлилу баррасиҳои мушаххасу илмӣ нишон додааст.

Боби дуюми рисола «Хусусиятҳои луғавию семантикии иқтибосоти арабӣ дар насри бадеии Абдурраҳмони Ҷомӣ» номида шуда, аз чор фасл ва якчанд зерфасл иборат аст.

Фасли аввали боби дуюм «Дар бораи баъзе масъалаҳои назарии иқтибоси калима» унвон дорад. Дар он масъалаҳои назариявии иқтибоси калима баррасӣ гардида, мавқеи назарраси доштани иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ва нақши ин гуна вомвожаҳо дар саҳеҳу равшан ифода намудани мақсаду мароми нависанда таъкид карда шудааст.

Дар зерфасли аввали ин фасл, ки зери унвони «Гурӯҳҳои лексии иқтибосоти арабӣ» оварда шудааст, вомвожаҳои арабии «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» аз рӯи дараҷаи ҳазмшавӣ, семантика ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ таснифу таҳлил карда шудаанд.

Фасли дуюми боби дуюм – «Мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати доираи истеъмол», ду зерфаслро дар бар мегирад, ки дар ин

зерфаслҳо, мутаносибан, лексикаи динӣ ва истилоҳоти ирфонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Истифдаи чунин истилоҳот ба мавзуву мундариҷаи асарҳои нависанда вобаста доништа шудааст. Аз ҷумла диссертант истилоҳоти диниро вобаста ба хусусиятҳои луғавию семантикиашон ба 23 гурӯҳ таснифу маънидод намудааст. Лексикаи ирфонӣ низ ба гурӯҳҳо ҷудо гардида, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муаллифи рисола ба луғатҳои мухталиф таъя намуда, чунин калимаю ибораҳоро маънидод кардааст ва ба чунин натиҷаи расидааст, ки баъзе истилоҳоти ирфонӣ бо истилоҳоти динӣ муштарак бошанд ҳам, дар натиҷаи таҳаввулу тақомул тағйири маъно кардаанд ё доираи маънояшон васеъ гардидааст.

Фасли сеюми боби дуюм «Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо» унвон дорад. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар ташаккули муродифоти луғавӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» нақши чунин муродифот дар рангину фасеҳ ва дурусту саҳеҳ ифода гардидани матлаби адиб, дурустии мавқеи истеъмоли муродифоти арабию тоҷикӣ, таъмини гурез аз такрори ноҷо, фасоҳату назокати калом, таъкиди фикр, оҳанги сухан ба воситаи калимаҳои ҳаммаъноии арабию тоҷикӣ ва ба ин восита дурусту ҷолиб ифода намудани матлаб аз масъалаҳои мебошанд, ки дар ин фасл мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Зимни баррасии нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули антонимҳо дар фасли чоруми боби дуюм нишон дода шудааст, ки дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ташаккули антонимҳо нақши ниҳоят назаррас доранд ва на танҳо барои ба таъмини тазоди маъноӣ, балки барои таъсирбахш гардидани каломии нависанда ва рангинии тарзи баён, нишон додани паҳлуҳои мухталифи амалу рафтор, аломату хусусияти предмету ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои гуногуни воқеият хизмат кардаанд. Зимнан маҳорати баланди Абдурраҳмони Ҷомӣ дар истифодаи калимаҳои зидмаъноии арабию тоҷикӣ таъкид гардидааст, ки ин сухани нависандаро таъсирбахш, матлаби ўро пуробурангу ҷолиб ифода кардааст.

Боби сеюми диссертатсия имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-ро дар бар гирифта, аз як фасл ва панҷ зерфасл иборат аст. Дар фасли якуми боби сеюм ба таври мухтасар дар бораи масъалаҳои назарии калимасозӣ сухан меравад. Дар зерфасли аввали фасли якуми боби сеюм дар бораи имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ маълумот ҷой дода шуда, зерфасли дуюми он «Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳо» унвон дорад. Дар зерфасли сеюм масъалаи бо ду унсури морфологии тоҷикӣ – бо пешванду пасвандҳо сохта шудани калимаҳо аз иқтибосоти арабӣ таҳлилу баррасӣ шудааст. Ниҳоят зерфасли чоруми фасли якуми боби сеюм роҳу усулҳои аз иқтибосоти арабӣ сохта шудани калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро дар бар мегирад. Аз таҳлилу баррасиҳои муаллифи рисолаи илмӣ бармеояд, ки дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон», иқтибосоти арабӣ ҳам бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ ва ҳам бо роҳи васл шудан бо дигар вожаҳои асливу иқтибосии арабӣ калимаи нав сохтаанд, вале иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ имконияти бештари калимасозӣ доранду бо пешвандҳо имконияти калимасозиашон маҳдудтар мебошад.

Хулосаҳои таҳқиқоти илмии Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич ифодакунандаи мундариҷаи диссертатсия буда, бо маводи зиёди назариявӣ амалӣ ва далелу аснод асоснок карда шудаанд. Автореферат ва маводи доир ба мавзуи диссертатсия интишорнамудаи муаллиф – 27 маводи илмӣ, аз ҷумла ду монография ва 22 мақола дар нашрияҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талабот мувофиқ буда, мазмуну муҳтавои диссертатсияро инъикос менамоянд.

Дар умум, Ҷумъаев М. О. дар муддати таҳқиқи мавзӯ ва омода намудани кори илмӣ худро ҳамчун муҳаққиқи ҷӯянда ва масъулиятшинос нишон дода, дар омода намудани рисолаи илмӣ ба таври ҷиддӣ машғул шуд. Бо мушовири илмии худ дар робитаи доимӣ

қарор дошт, доир ба паҳлуҳои гуногуни мавзӯи таҳқиқ осори илмӣ ба нашр расонд, дар ҳамоишҳои илмӣ иштирок ва суҳанронӣ кард.

Диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насри Абдурахмони Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Бахристон»)» кори баанҷомрасидаи илмӣ буда, арзиши баланди илмӣ назариявӣ дорад ва ба талаботи муқаррарнамудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ мебошад. Муаллифи рисола низ барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.10 – забони тоҷикӣ сазовор аст.

Доктори илмҳои филологӣ,
профессори кафедраи таърихи
забон ва типологияи Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон

Саломийён
Муҳаммадвуд Қаюм

Суроға:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, шаҳраки Буни Ҳисорак, 10
тел: 918808467
E-mail: salomov1967@mail.ru

Имзои Саломийён М. Қ.-ро тасдиқ мекунам.

Сардори раёсати кадрҳо ва
корҳои махсуси Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон

Тавқиев Э. Ш.

«13» апрели соли 2022